

TÜRKİYE EKONOMİSİNDE 1980 ÖNCESİ UYGULANAN SANAYİLEŞME POLİTİKALARI*

ÖZET

Gelişmiş ülkeler her ne kadar bilgi çağına girmiş olsalar da, dünyanın geri kalan birçok ülkesinde sanayileşme çabaları tüm hızıyla devam etmektedir. Bu bağlamda sanayileşme konusunun, iktisat ve iktisat tarihi yazınında oldukça geniş bir çalışma alanını kapsadığı görülmektedir. Sanayileşme ile kalkınmanın aynı anlamda kabul edildiği günümüzde, Türkiye'nin de hem yeterli ekonomik büyümeyi sağlaması, hem de yapısal değişimini tamamlaması; sanayisini ileri düzeye çıkararak, dünya pazarında rekabet edebilir duruma gelmesiyle mümkündür. Çalışmanın amacı; mevcut bilgilerin ışığında Cumhuriyet döneminden 24 Ocak 1980 Ekonomik kararlarına kadar geçen sürede Türkiye'de uygulanan sanayileşme politikalarını kronolojik sıraya göre incelemek, yapılan detaylı literatür taramasına göre, sanayileşmenin ne ölçüde gerçekleştirilebildiğini ortaya koymaktır. Elde edilen sonuçlar, Türkiye ekonomisinin 1923 yılından 1980'e kadar geçen sürede sanayileşme konusunda büyük bir dönüşüm yaşandığını gösterse de istenilen, hedeflenen ve amaçlanan noktanın daha çok gerisinde olduğunu göstermektedir.

Anahtar Sözcükler: Sanayileşme, sanayileşme politikaları ve Türkiye

INDUSTRIALIZATION POLICIES IN TURKEY ECONOMY BEFORE 1980

ABSTRACT

Though developed countries have entered the knowledge age, industrialization attempts are going on at full speed in the rest of the countries of the world. In this context, it is seen that the issue of industrialization covers a fairly vast field of study in the literature of economics and the history of economics. Today, when industrialization and development are considered to have the same meaning, Turkey's both attaining a sufficient economic growth and completing its structural transformation is possible provided that she achieves a competitive position in the world market by dint of taking her industry to a significantly higher level. Under these lights, the primary objective of this study is to show how much progress was achieved in the industrialization of Turkey from the Republic Period to the year of 24 January 1980 by analyzing the implemented industrialization policies in their chronological sequence. The findings have revealed that Turkey fell far short of the point desired, targeted, and aimed at in regard to industrialization even though there was a leap forward in industrialization from 1923 to 1980.

Keywords: Industrialization, industrialization policies and Turkey

* Yard. Doç. Dr. Ozan Bahar, Muğla Üniversitesi İ.İ.B.F

Giriş

Sanayileşme olgusu dinamik açıdan bakıldığında, bunun yalnızca ekonomik bir olay olmadığı çok çeşitli, sosyal, siyasal, kurumsal ve kültürel nitelikleri de içinde barındıran karmaşık bir süreci kapsamaktadır. Geniş anlamda sanayileşme; yeni üretim tekniklerinin üretime uygulanması, ürün kalitesinin yükseltilmesi, üretimin azalan maliyetlerle gerçekleştirilmesi ile ülkenin ekonomik, sosyal, siyasal ve toplumsal alanlarda uğradığı değişiklikler olarak tanımlanabilir (Karluk 1996:191). Sanayileşmeyi kısaca az gelişmiş ülkeler açısından yapısal bir değişim olarak da ifade etmek mümkündür (İlkin, 1988: 269; Seyidoğlu, 2001:609). Buradaki yapısal değişim ile ülkenin sanayileşme süreciyle birlikte zamanla Gayri Safi Milli Hâsıla'da (GSMH) tarımın payının azalması ve sanayinin payının artması anlaşılmalıdır. Sanayileşmenin nasıl gerçekleştirileceği ise ülkenin seçmiş olduğu sanayileşme stratejilerine bağlıdır. Bu bağlamda sanayileşme stratejisi, bir ülkede sanayileşmeyi gerçekleştirmek için izlenen modelleri; sanayileşme politikaları ise bu stratejiyi uygulamaya koyan araçları kapsamaktadır (Seyidoğlu, 2001:601). Dolayısıyla da, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülkeler düzeyine nasıl geleceği ya da yapısal dönüşümü nasıl sağlayacağı, iktisat tarihinde özellikle son 50 yıldır en çok tartışılan konular arasındadır (Kar ve Taban 2005:7).

Türkiye'nin de ekonomik kalkınmasında ortaya çıkan önemli sorunlarını aşması, yeterli ekonomik büyümeyi sağlarken, yapısal değişimi gerçekleştirmesiyle mümkündür. Bu konuda uzun bir deneyime sahip olan Türkiye'nin son yıllarda belirli bir dinamizm içinde olduğu görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında, Türkiye'nin yaşadığı sanayileşme deneyiminin irdelenmesi günümüz uygulamalarını daha iyi anlamada ve yeni stratejiler geliştirmede yararlı olacaktır. Özellikle, çeşitli dönemlerde uygulanan farklı sanayileşme stratejileri ve uygulama sonuçları iktisadi açıdan incelenmesi önem arz eden konulardandır.

I. Cumhuriyet Öncesi Osmanlı'da Sanayileşme Hareketleri.

Osmanlı İmparatorluğunun siyasi, ekonomik ve kültürel alanlarda gerileme sürecine girdiği dönem ile İngiltere başta olmak üzere, Avrupa' da kapitalist sanayileşmenin başladığı dönem aynı zamana denk gelmektedir. Bu durum bir rastlantı

değildir. 16. ve 17. yüzyıllarda, Osmanlı devleti sanayi, bilim, teknoloji ve denizcilik alanlarında Batılılarla aynı düzeyde, hatta onlardan daha ileridedir. Örneğin, 1680'lerde Polonyalı bilim adamı Marsigli "Hıristiyan hükümetlerde böylesi yoktur" diyerek Osmanlı sisteminin Avrupa'ya olan üstünlüğünü anlatmaktadır (Tabakoğlu 2005:234). 17. yüzyılda İstanbul imalâthanelerinde ortalama 3 ile 4 işçinin çalıştırıldığı ve 1788–1789 yıllarında Fransa'ya geniş çapta pamuklu bez, pamuk ipliği ihraç edildiği ve ayrıca Osmanlı tersanelerinde Venedikliler için gemi yapıldığı bilinmektedir (Türkdoğan 1981:286). Ülke toprakları üzerinde geleneksel teknoloji ve el emeği ile ihtiyaç olan her türlü sanayi ürünü üretilmekteydi. Gerek sınaî gerekse tarımsal üretimde imparatorluk kendi kendine yeterli durumdaydı. Ancak 18. ve 19. yüzyıllarda Batı Avrupa'da, feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinde "parça başına ödeme" düzeni sayesinde ticaret sermayesi, tarım dışı üretim faaliyetini kentten daha ucuz üretimin yapıldığı kırsal alanlara taşımış ve burada yeniden bir örgütlenmeye gitmiştir (Pamuk 2003:79). İngilizlerin öncülüğünü yaptığı bu parça başına ödeme ve bununla başlayan sanayi atılımı sayesinde (Bayraktar 2002:71) kırsal alanlardaki ucuz emek kapasitesinin harekete geçirilmesi; sanayi devriminin ortaya çıkmasına ve birçok alanda makineli üretime geçilmesine neden olmuştur. Osmanlı Devleti'nin bu devrimlerin dışında kalması, güç dengesinin Batının lehine ve Osmanlı'nın aleyhine gelişmesine yol açmış, dolayısıyla da 17. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı'nın her alanda çöküşü hızlanmıştır.

Devletin ekonomik yapısının tarıma dayalı olması, sanayi sektörünün göreceli olarak ikinci planda kalmasına yol açmış ve içinde bulunan şartlarda sanayileşme çabaları başarıya ulaşamamıştır. Bu dönemde sanayileşememenin önündeki bir diğer engel de, II. Meşrutiyete kadar Osmanlı Devleti'nde iktisadi gelişme için sanayileşmeyi savunan ve sanayileşmenin önemini mantıksal olarak kavrayan bir çevrenin olmamasıdır (Şahin 1995:12). Dönemin devlet ve bilim adamları, sanayileşmeyi kaynak israfı olarak görmüştür. Bu nedendir ki, Osmanlı Devleti'nin kolay kolay imzalamaması gereken, ekonomik ve siyasal sistemi çökerten ve devletin yarı sömürge durumuna düşmesini sağlayan **Balta Limanı Ticaret Anlaşması**, 16 Ağustos 1838 tarihinde İngiltere ile imzalanmıştır. Anlaşma ile sanayi devrimi sonrasında Osmanlı pazarlarının ve ham maddelerinin Avrupa ticaret ve sanayi sermayesinin çıkarları doğrultusunda, dış ticarete açılması için gerekli hukuksal düzenlemeler gerçekleştirmiştir. Bu bağlamda tımar sistemi tahrip edilmiş, miri araziler çiftlikler halinde mülke dönüşmüştür. Osmanlı

ekonomisi tam bir keşmekeşliğe itilirken, mevcut sanayi kuruluşları batı ürünleri ile rekabet edemediği için iktisadi hayattan tamamen silinmiştir. Bu esnada diğer bütün Avrupa Ülkeleri ve Rusya gümrük tarifelerini yüksek oranda arttırmış ve gelişme aşamasında olan sanayilerini, İngiliz mallarına karşı koruyarak İngiltere ile aralarındaki farkın açılmasına izin vermemişlerdir (Tezel 2000:66).

1838 Serbest Ticaret anlaşmasıyla, Osmanlı topraklarında ticaret geniş ölçüde Avrupalıların eline geçmiş, dış ticaretteki tekeller ortadan kalkmış ve yabancı tüccarlara büyük ayrıcalıklar tanınmıştı. Şöyle ki; yabancılar ithalat değeri üzerinden %5 ve ihracat değeri üzerinden %12 oranla vergi ödeyecekti ve yurt içindeki mallarını bir bölgeden diğerine taşımak için verdikleri %8 oranındaki vergiyi de artık vermeyeceklerdi (Sevgi 1994:19). Bu uygulama, geleneksel Osmanlı sanayisini eşit şartlarda olmayan bir rekabet karşısında bırakarak, başta pamuklu ve ipekli dokuma sanayi olmak üzere bazı sanayi dallarının kısa sürede çökmesine, Osmanlı İmparatorluğu'nda iç pazara dönük üretim yapan el tezgâhları ve küçük atölye tipi imalathanelerinin de ortadan kalkmasına neden olmuştur (Kepenek ve Yentürk 2000:16).

19. yüzyılın ortalarına doğru süratle gelişen Avrupa sanayi ürünleri ile iç pazarda söz konusu şartlar nedeniyle rekabet edilemeyeceği; sanayileşme olmadan ülkenin kalkınamayacağını düşünenlerin sayısı II. Meşrutiyetin (1908) ilanı ile çoğalmış ve gerçek anlamda Müslüman Türklerin ekonomik faaliyetlerle ilgilenmesi bundan sonra olmuştur. Aynı yıllarda devletin saray ve ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için kurduğu birkaç fabrikadan ve ülkede yabancı sermayenin kurduğu küçük ölçekli ve az sayıda sınaî tesisten başka sınaî faaliyetinin olmadığı bilinmektedir (Tokgöz 1999:6). Osmanlı sanayi büyük ölçüde tüketim malları üretiminde yoğunlaşmıştır. Ara ve yatırım malları üreten sanayi dalları olmamakla birlikte, sanayinin ham maddesi tarıma dayanmaktadır. İktisadi gelişmeyi hızlandırmaya yönelik politikalar çerçevesinde meşrutiyetle beraber iç gümrükler kaldırılmış ve 1913 yılında Teşvik-i Sanayi Kanunu çıkartılmıştır. Kanun, en az beş beygir gücü enerji kullanarak ham ve yarı mamul maddelerin şeklini değiştiren, en az bin Osmanlı Lirası tutarında bina, araç ve gerece sahip olan ve yılda 750 iş gücü tutarında işçi çalıştıran iş yerlerini kapsıyordu. Bu yasayla 117 kuruluş teşviklerden yararlanmak için başvurmuş ve bunların 65 adedi (%55 i) İstanbul ve civarında yerleşmiştir (Karluk 1995:69). Kanundan azınlıklar ve yabancılar yararlanmış, uygulama kredi kolaylıkları içermemesi ve sınaî kuruluşları dış rekabete karşı koruyacak tedbirleri

kapsamaması açısından eleştirilmiştir.

Osmanlı sanayisi ile ilgili veriler, 1913–1915 yıllarında Batı Anadolu ve Marmara Bölgesinde 10 kişiden fazla işçi çalıştıran sanayi kuruluşlarını kapsayan sayımlara dayanmaktadır. Sayıma göre kuruluşların %55'nin İstanbul ve çevresi, %22'sinin İzmir, geri kalan %23'ünün ise diğer bölgelerde bulunması, mevcut işletmelerin Batı Anadolu'da yoğunlaştığını göstermektedir. Bu durumda, Osmanlı sanayinin dayanıklı tüketim, ara ve yatırım malları alanında önemli bir gelişme göstermediği, var olan sınaî üretiminde madencilik ve tarımsal üretimle uyum sağlayacak biçimde gelişmediği söylenebilir.

Özetlemek gerekirse, Osmanlı ekonomisi tarıma dayalı bir yapıya sahip olmuş, sanayi sektörü görece olarak geri planda kalmış, el sanatlarına ve esnaf biçimi (loncalar) örgütlenmeye dayanan sanayi yapısı, sanayi devrimine koşut dönüşümleri gerçekleştiremeyerek diğer ulusların gerisinde kalmıştır. Osmanlı'dan Cumhuriyete sanayi olarak, sadece sanayileşme özlemi kalmıştır.

II. Atatürk Dönemi Sanayileşme Politikaları ve Devletçi Kapitalizm

A. Kuruluş Yıllarında Sanayileşme Politikaları (1923-1930)

Atatürk'ün, Cumhuriyetin ilanı ile birlikte sanayileşme konusunda yaptığı ilk iş, 1923 tarihinde İzmir İktisat Kongresi'ni toplamasıdır. Kongrenin en can alıcı noktası, “özel sektöre öncelik verilmesi ve özel sektörün ya da sermayenin yetişemediği yerlerde devletin göreve başlaması ve böyle alanlarda devletin yardım yapmasının benimsenmesi”dir (Başol 1994:168). Bu bağlamda, sanayi sektörünü ilgilendiren ve ekonomik kalkınmayı amaçlayan kararlar doğrultusunda alınan önlemlerin bazılarını kısaca aşağıdaki gibi özetlemek mümkündür (Afetinan 1989; Ökçün 1997):

- 1924 yılında İş Bankasının kurulması,
- 1925 yılında Sanayi ve Maadin Bankasının kurulması,
- 1927 yılında Teşvik-i Sanayi Kanununun kabul edilmesi ve Al-i İktisat Meclisi'nin oluşturulması,
- Gümrük Himaye Usulü, Yollar Vesaiti Nakliye Hususi Tarifesi uygulamalarının başlatılması,
- Yabancı şirketler elindeki imtiyazların satın alınarak millileştirilmesi,

Bunlara ek olarak, dış satıma yönelik sanayilerin dış alım girdilerinin vergiden bağışlanması ve esnaf ve sanatkârların örgütlenmesi, aşar vergisinin kaldırılması ve toprak reformunun gerçekleştirilmesi ve yerli üretimin teşvik edilerek lüks ithalattan kaçınılmasıdır.

En son maddedeki kararlardan İzmir İktisat Kongresinde, korumacı ve ithal ikameci bir sanayileşme politikasının benimsendiği anlaşılmakla beraber, bu politika; gümrük vergilerin arttırılmasını sınırlayan Lozan Antlaşması nedeniyle 1930 yılına gelinceye kadar tam anlamıyla uygulanamamıştır (Özbey 1999:26). Burada ithal ikamesi'nin ne anlama geldiğini kısaca belirtmek gerekmektedir: İthal ikamesi, talep hacmi ve yapısı değişmeden, üretim teknolojisi değişikliğe uğramadan nihai talebin ve ara mallarının miktar ve yapı olarak kısmen iç üretimden karşılanmasını sağlayacak bir değişimin oluşturulmasıdır (Kılıçbay 1990:385). Başka bir deyişle; ithal edilen malların, bir takım gümrük vergileriyle yurt içine sokulmasının engellenmesi ve ülkedeki ihtiyaçların karşılanması için yerli sanayinin teşvik edilmesidir.

Devlet sermayesi ile kurulan Sanayi ve Maadin Bankası'na birçok vergi ve resim bağışlıkları sağlanmış, hisse senedi ve tahvil yetkisi verilerek; özel sanayi işletmelerine orta ve uygun vadeli kredi, teknik, mali ve ekonomik konularda bilgi yardımı sağlanması amaçlanmıştır. 1924 yılında ise özel sektör yatırımlarına destek sağlamak amacıyla Türkiye İş Bankası kurulmuştur. Ayrıca özel sektör yatırımların özendirilmesi için 1927 yılında Teşvik-i Sanayi Kanunu çıkarılmıştır. Bu kanunda özel sektör yatırımlarına ucuz ya da bedava arsa temini, gümrük vergisi bağışlığı, DYY'ndan %30 tenzilatlı taşıma imkânı gibi avantajlar sağlanmıştır. Sanayiye sağlanan bu avantajlara karşı kuruluş yıllarında önemli bir sanayileşmenin söz konusu olmadığı görülmüştür. Bu dönemde, sanayinin gelişmesi için tarım sektörünün desteklendiği görülmektedir. Çünkü nüfusun %80'ini barındıran tarım sektörü, o yıllarda tarım kesimi dışındaki birikiminin kaynağı olarak kabul edilmektedir (Pamuk ve Toprak 1988:10). Sanayi sektörü, tarımda çalışanların satın alma güçlerinin yükseltilmesi ve iç piyasanın genişlemesi ile gelişebilirdi. Ancak tarım sektöründe oluşan fazlalık sanayiye aktarılmadığı için bu mümkün olmamıştır.

Ülkenin sanayi üretimi açısından 1927 yılında yapılan sanayi sayımı sonuçlarına bakılacak olursa: Sınaî işletmelerin %44'ünün tarımsal hammaddelerin basit işlemlerini yapmakta olduğu görülmekte ve bu işletmelerin %34'ünün dokuma sanayinde, %23'nün

ise maden, metal, toprak ve makine sanayi yan dallarında faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Bu işletmelerde yaklaşık olarak 256.900 kişi çalışmakta ancak %3'ü ondan fazla işçi istihdam etmekteydi. Bu da, işyeri başına ortalama 2,5 işçinin düştüğünü göstermektedir (Karluk 1995:72). Ayrıca 65.245 iş yerinin 2.822 sinde motor enerjisi bulunmaktadır. Diğer bir deyişle, sanayi işletmelerinin %95,68'inin çevirici güç kullanmadığı anlaşılmaktadır (Türkdoğan 1981:458).

Yine bu sayıma göre Türkiye'de sanayi sektörü ve üretimi çok geri olup yerli tüketimi karşılamaktan uzaktır. Şekerden pamuklu ve yünlü dokumaya kadar birçok tüketim malı ithal edilmektedir. Şeker tüketiminin sadece %14,5'u yerli üretimle karşılanırken, tüketim mallarının ithalattaki payı %70 düzeyindedir. Bu oranın %41,5'u ise dokuma sanayine aittir. Sanayi ürünü sayılan maddelerin ihracattaki payı ise %10'un altındadır ve bunların çoğu yarı işlenmiş tarım ürünü niteliğindedir (Şahin 1995:42-43). Sanayi sektörünün GSMH içindeki payı ise 1923'de %13,6 iken, 1929 da %9,9'a düşmüştür. Bu istatistiklerden, Cumhuriyetin ilk döneminde ithal ikamesinin tam manası ile uygulanamadığı yorumunu yapmak mümkündür (Sönmez 1999:3).

B. Devletçi Kapitalizm Yılları (1930–1939)

1920'li yılların sonuna gelindiğinde, yaşanan 1929 Ekonomik bunalımı Türk ekonomisinde de etkisini hissettirmeye başlamıştır. Bunalımın Türkiye'de yarattığı piyasa ekonomisine güvensizlik ve yerli sanayinin kendisinden beklenen performansı gösterememesi sonucunda, devlet ekonomiye ağırlığını koymuştur. 1930'lu yıllarda yaşanan Büyük Buhranın, savaş sonrası dönemde devletin ekonomideki ağırlığını artıran Keynezyen politikaların güçlenmesine yol açtığı bilinmektedir (Yılmaz 1999:92). Bu bağlamda, Türk ekonomi tarihinde devletçiliğin başlangıcı sayılan 1930'lu yılların en önemli özelliği, Keynezyen politikalarla benzerlik gösterecek şekilde devletin ekonomik hayata doğrudan müdahalesi, iktisadi işletmeler kurması, dış alımla karşılanan temel tüketim mallarının yurt içinde üretilmesine geçilmesi ve ulusal ekonomide ilk kez bir planın uygulamaya konulmuş olmasıdır (Sezen 1999:149). Atatürk **“Türkiye'nin tatbik ettiği devletçilik sistemi, 19'ncü asırdan beri sosyalizm nazariyatçılarının ileri sürdükleri fikirlerden alınarak tercüme edilmiş bir sistem değildir. Bu, Türkiye'nin ihtiyaçlarından doğmuş, Türkiye'ye has bir sistemdir. Devletçiliğin bizce manası şudur: Fertlerin hususi faaliyetlerini esas tutmak, büyük bir milletin ve geniş bir**

memleketin bütün ihtiyaçlarını ve birçok şeylerin yapılmadığını göz önünde tutarak memleket iktisadiyatını devletin eline almak'' diyerek (Aktan 1994:203), Türkiye’de uygulanacak Devletçilik politikasının sınırlarını çizmiştir.

Devletçilik politikası, ilk sanayi planının hazırlanarak yürürlüğe konulmasıyla düşünmeden uygulamaya geçirilmiştir. Devlet öncülüğünde planlı sanayileşmenin ilk örneğini oluşturan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı’nı (BBYSP) hükümet tarafından 1934–1938 yıllarında uygulanmıştır (Aysan 2000:147). Planın plasmanı için gereken toplam 45 Milyon Türk Lirasının 16.5 Milyonu (yaklaşık 8 Milyon Dolar) Rusya’dan, 10 Milyon Dolar ABD’den ve 16 Milyon Sterlin İngiltere’den sağlanmıştır (Turgut 1991:12). Birinci plan, bir sanayi yatırım programı niteliğinde olup, içe dönük bir sanayileşme özelliği göstermektedir. Bu plan devletin yeni sanayilerinin kurulmasında öncülük etmesi ilkesini getirmiş, kalkınmada sanayileşmenin zorunluluğunu kabul etmiş, yatırımlarda ithalat ikamesi sağlayan sanayileşmeye önem vermiş ve günün koşullarına göre başarı ile uygulanmıştır. Ayrıca plan kapsamında; un, şeker, pamuklu kumaş gibi üç beyaz ile kömür, demir ve akaryakıt gibi üç siyahtan oluşan temel ihtiyaç maddelerinin üretimine öncelik verilmesi ve bu alanlarda ithal ikamesinin sağlanması ön görülmüş; bu amaçla da dokuma, maden işleme, kâğıt sanayi, seramik sanayi, kimya sanayi ve şeker sanayilerine ağırlık verilerek 20 kadar fabrikanın kurulması hedeflenmiştir (Soyak 2003:172-173). Sümerbank, Etibank, Gemlik Suni İpek, İzmit Süper Fosfat ve Sülfürik Asit, İzmit kâğıt ve Selüloz, Paşabahçe Şişe ve Cam, Bursa Merinos, Kayseri, Ereğli, Nazilli, Malatya iplik dokuma, Keçiborlu Kükürt, Isparta Gülyağı fabrikası bu dönemde kurulan tesislerdendir (Öney 1983:23).

BBYSP kapsamına giren sektörler ve yatırım tutarlarına bakıldığında, toplam yatırımların %49,9’unun dokuma sanayine, %29,9’unun maden, %12,1’inin selüloz, %5,3’ünün kimya, %4,6’sının seramik sanayilerine ve %1,2’sinin ise eğitime ayrıldığı anlaşılmaktadır (Sevgi 1994:53). Sınaî işletmelerinin %44’ünün tarıma dayalı sanayi ve %23’ünün de dokuma sanayinde toplandığı görülmektedir. Bu dönemdeki sanayinin belirleyici özelliği, temel tüketim malı üretimine ağırlık verilmiş olmasıdır. Nitekim dönem süresince temel tüketim mallarının yerli üretiminin sağlanması büyük ölçüde gerçekleşmiş, pek çok malın o günkü şartlarda var olan iç talebinin yerli üretimle karşılanması sağlanmıştır. Kısa sürede şeker, cam ürünleri, çimento, yünlü ve pamuklu dokuma ürünlerinde iç talebin %80’den fazlası yerli üretimle karşılanır hale gelmiştir. İlk

planın başlangıç yılı olan 1934’de demir-çelik üretimi sıfır iken, 1939 yılı sonuna gelindiğinde, iç talebin demir-çelikte %32’si, kâğıdın ise %39’u yerli üretimle karşılanmaya başlanmıştır (Karluk 1995:77).

1929 yılında GSMH’nin %9.9’unu oluşturan sanayi kesiminin payı, 1939’da %18.3’e yükselmiştir. 1930-1939’u kapsayan dönemde, sanayinin yıllık büyüme hızı ortalama olarak %11.6 olmuş ve 1933–1939 yılları arası ekonominin kalkınma hızı %9’u aşmıştır (Sevgi 1994:53). Maden çıkarımı dışında kalan sanayi dallarında çalışanların sayısı 1933 yılında ortalama 47 iken, 1939’da 84 kişiye yükselerek sanayi sektöründe üretim ölçeği artışı sağlanmıştır. I. Planın başarıyla uygulanması üzerine 1936 yılında İkinci Beş Yıllık Sanayi Planının (İBYSP) hazırlanması çabalarına girilerek, 1939 yılında uygulamaya konulması düşünülmüştür. Ancak II. Dünya Savaşı’nın başlamasından 3 ay önce İnönü’nün direktifiyle, bu planın uygulamaya konulmasından vazgeçilerek, yerine “İktisadi Savunma Planı” konulmuştur. Bu planın uygulanamaması, Türkiye’nin yeni başlayan sanayileşme hamlesine indirilmiş önemli bir darbedir. Bu bağlamda, II. Plan’ın özelliklerine kısaca bakmakta yarar bulunmaktadır (Öztürk ve Aslanoğlu 1998:187):

- Plan, hızlı bir sanayileşme ile birlikte ara ve yatırım malları üretimine ağırlık verilmesini ve sonuçta sanayileşme stratejisi olarak ithal ikamesinin ikinci aşamasını amaçlamaktadır.
- Madenlerin çıkarıldığı gibi değil, işlendikten sonra yurt dışına satılması öngörülmektedir.
- Ağır sanayinin kurulması için ilk adımların atılması öngörülmekte ve bu nedenle de ucuz enerji ve çevirici güç üretimine öncelik verilmektedir.

İkinci Plan’ın birincisine göre en önemli farkı, yatırım malları üretime öncelik verilmesi ve dış satımın amaçlanmasıdır. II. Dünya Savaşı nedeni ile uygulanamayan bu planın ortaya koyduğu sanayileşme stratejisi oldukça önemlidir. Çünkü bugün sanayileşmelerini gerçekleştiren bütün gelişmiş ülkeler yıllar önce, II. Plan’da öngörülen ithal ikamesinin ikinci aşaması olan yatırım malları üretimine öncelik veren sanayileşme stratejisini benimsemiş ve uygulamaya koymuşlardır. Eğer söz konusu plan istendiği şekilde uygulanabilmiş olsaydı, bugün Türkiye ekonomisinin daha sağlıklı ve güçlü bir sanayi yapısına kavuşmuş olacağını söylemek mümkün olabilirdi.

III. İkinci Dünya Savaşı Sırasında Uygulanan Sanayileşme Politikaları

1939 yılının Eylül ayında başlayan ve 1945'e kadar süren II. Dünya Savaşı, savaşa girmemekle birlikte Türkiye'de de etkisini göstermiştir. Savaşın yarattığı olumsuz koşullar, bir yandan ekonominin gelişmesine, diğer yandan da sanayileşmeyi önemli ölçüde engelleyerek; bu sektörün küçülmesine, üretimin düşmesine ve her sektörde olduğu gibi sanayi sektöründeki iktisadi yatırımlarında durmasına neden olmuştur. Türk Hükümeti Avrupa'da savaş başlayınca, yaklaşık bir milyon dolayındaki çalışma çağındaki insanını silâh altına almıştır. Bu durum bir yandan üretim faaliyetleri için yetmişmiş iş gücü ve kaynak sıkıntısı yaratırken, diğer yandan ülkenin tüketim harcamaları hızla yükselmiştir. Toplam talep karşısında toplam arz yetersiz kalmış, savunma harcamaları önemli oranlarda artmıştır. Bütçe haricinde Merkez Bankası (MB) kaynaklarına gereğinden fazla başvurulmuş; bunun sonucunda fiyatlar hızla yükselmeye başlamıştır. Bu durum özellikle tüketim mallarında stokçuluğa ve spekülasyona yol açarak, toplumda bazı kesimlerin aşırı kazançlar elde etmesine neden olmuştur. Bütün bu olumsuz gelişmeler karşısında devlet yöneticileri, gerek ekonomik kalkınma gerekse sanayileşmeye yönelik politikalar konusunda devlet müdahalesini arttırıcı bazı önlemler almışlardır.

Refik Saydam Hükümeti'nin 1940 yılının başında yürürlüğe koyduğu "Milli Koruma Kanunu" hükümete sınırsız yetkiler vererek, ticarete millileştirmeye imkân sağlamıştır (Tezel 2000:259). Bu kanun ile tarımsal arazilere ve sanayi kuruluşlarına devletin el koymasının önü açılmış, sanayiye özendirici önlemlere son verilerek yeni tesislerin kurulması da izne bağlanmıştır. Ayrıca devlete enflasyonun önlenmesi için, piyasada oluşan fiyatlara müdahale etme ve hangi ürünlerin üretileceğinin belirleme yetkileri verilmiştir (Boratav 2003:83-84).

Tablo 1: Türkiye’de GSMH ve Sektörel Hâsıllalar (1938 Faktör Fiyatlarıyla)

	1938 -39	1942- 43	1944-45	1938-1945 Arası % değişme
Tarım	788.0	735.5	559.5	-29.0
Sanayi	343.5	311.5	267	-22.3
Diğer Sektör	843.5	699.5	657.5	-22.1
GSMH	1975	1746.5	1484	-24.9
K.Baş. GSMH	114.5	95.5	79.4	-30.7

Kaynak: Hüseyin Şahin (1995), **Türkiye Ekonomisi**, Bursa: Ezgi Kitapevi, s. 87.

Savaş dolayısıyla gerekli ithalatın yapılamaması ve bunun sonucunda makine ve ara malı girdilerinde ortaya çıkan dar boğaz ile birlikte fiyatlardaki yükselme, tarımsal hâsılda düşüğe neden olmuştur. Tablo 1’den, 1938-1945 yılları arasında sanayi sektöründe üretimin %22.3 oranında azaldığı anlaşılmaktadır. Tarımdaki düşüş %29 ile sanayiden fazladır ve bu durum sanayi sektörü açısından hammadde darlığına yol açmıştır. Savaş dolayısıyla ithalatın tıkanma noktasına gelmesi, sanayi sektörü için gerekli olan makine ve ara malı girdilerinin teminini güçleştirmiştir. Buradan hareketle, savaş yılları ve sonrasını kapsayan bu dönemin en temel özelliği, Tablo 1’de gösterildiği üzere üretimde görülen büyük gerilemedir.

Savaş yılları sonrası uygulanan ekonomi politikaları iç ve dış dinamizm açısından değerlendirildiğinde, bu politikaların şekillenmesinde dışsal etkilerin daha ağır bastığı görülmektedir. Savaşı izleyen yıllarda, sermayenin daha güvenli ve hür bir ortam özlemi, iç ve dış siyasal gelişmelerle bütünleşince, siyasal yönetimin çok partili sürece geçmesini gerekli kılmıştır. 1946 yılında kurulan Demokrat Parti (DP) yöneticileri korumacı, devletçi ve içe dönük politikanın terk edilmesi yönünde yoğun bir kampanya başlatmışlar ve ülkede liberal bir ekonomi politikasının uygulanması yönünde bazı hükümet üyelerinin de desteğini sağlamışlardır. Sonuçta hükümet kendi hazırlattığı (1946) ve hazırlık aşamasında, içinde eski kadrocuların da (Şevket Süreyya-İsmail Hüsrev) bulunduğu “**İvedili Beş Yıllık Sanayi Planı**”nı uygulamaktan vazgeçmiştir. Ayrıca hükümet, ekonomiyi dünya ekonomisiyle bütünleştirmek ve liberalizm tedbirleri almak için, 7 Eylül 1946’ da TL’yi %54 oranında devalüe etmiştir. Doların değeri 1.28 TL’den 2.80 TL’ye çıkmış ve böylece Cumhuriyet tarihinin ilk büyük devalüasyonu

gerçekleşmiştir (Boratav 2003:97-98).

İvedili Sanayi Planı (İSP), bir anlamda uygulama şansı bulamayan İBYSP'nin devamı niteliğindedir. Planla beş yıllık süre sonunda; Türkiye'nin tekstil, kâğıt, çimento, demir-çelik ürünleri gibi temel tüketim ve ara malı girdilerinde büyük ölçüde kendi kendine yeterli hale gelmesi hedeflenmişti. Bu planla devletin öncülüğünde sanayileşmeye kalındığı yerden devam edilmek istenmiştir. Ayrıca söz konusu plan ile ülke içindeki sanayileşmede bölgesel uzmanlaşma ve sanayinin enerji kaynaklarının çevresinde toplanması amaçlanmıştır (Tekeli ve İlkin 1974:3). İSP'nin diğer planlardan farkı, bir "İş Planı" niteliğinde olup üretim hedefleri tüketim normlarına göre hesaplanmıştır. Böylece, tüketim ve üretim aynı planda birlikte düzenlenmektedir (Sezen 1999:162). Ancak plan için biriktirilmiş olan finansmanın askeri amaçla tutulma zorunluluğu ortaya çıktığından, bu planda uygulamaya konulamamıştır. Burada önemle belirtilmesi gereken bir başka nokta da; Türkiye'nin 1947 yılına gelene kadar sanayileşme planlarını kendi öz kaynakları ile finanse etmeye çalışmasıdır. Ne var ki, II. Dünya Savaşı sonrasında durum değişmiş ve dış yardımlara dayalı bir kalkınma modeli uygulanmaya başlanmıştır (Seyidoğlu 1982:15). Türk iktisat tarihinde bu şekilde başlayan dış kredilere bağlı kalkınma stratejisi, bundan sonra gerek 1950'lerde ve gerekse 1960'lardaki Planlı Dönemde de etkisini sürdürmüştür. 1947 yılında hazırlanan ve uygulanamayan "**İktisadi Kalkınma Planı (Vaner Planı)**" bunun ilk örneğidir.

Vaner Planı, öncelikle devletin sadece alt yapıyı gerçekleştirmesini ön görmüştür. İthal ikamesi yerine ihracatı teşvik politikasını, sanayi yerine tarımı, kamu girişimciliği yerine özel kesimi tercih etmiş; bu anlamda da finansmanını büyük ölçüde dış kaynaklara dayandırmıştır (Tekeli ve İlkin 1974:15-17). Plan, kalkınmanın tarım kesimiyle sürdürüleceğini benimseyerek, yurt içi-dışı ulaştırma yatırımlarına büyük önem vermiştir. Çünkü toplam yatırımların; %43.7'si ulaştırma sektörüne, %16.4 tarıma, %16'sı enerji ve sadece %19.6'sı imalat sanayine ayrılmıştır (Şahin 1995:98-99). Aynı zamanda, Türkiye'nin "Mukayeseli Üstünlüğü" nün sanayide değil tarımda olduğu, tarıma ve hafif sanayiye yönelerek daha hızlı bir kalkınma sağlanacağı, Türkiye'ye gelen ABD'li uzmanlarca telkin edilmişti. Plan döneminde sanayi, yatırım harcaması bakımından dördüncü sırada yer almakta, yatırımların ağır sanayi ve yatırım malı üreten sanayilere değil, tüketim malı üreten sanayilere kaydığı görülmüştür.

Vaner Planı'nın bir diğere önemli yeniliği, hem küresel hem de sektörel olarak büyüme hızı belirtmesiydi. Buradan hareketle, söz konusu planın büyüme hızı kavramını kullanan ilk Türk planı olma özelliğini taşıdığını söylemek mümkündür. Bu bağlamda, 1948–52 döneminde ekonominin bütününde GSMH'nın sabit fiyatlarla yılda ortalama %8 oranında büyümesi hedeflenmiştir. Sektör bazında ise tarımda %6.5, sanayide %14.8, ticarete %10.2, diğere hizmetlerde %1.2 ve mesken gelirlerinde de %5.5 oranında yıllık büyüme hızı öngörülmekteydi (Tezel 2000:328).

Özetle, 1947 yılında başlayan liberalleşme eğiliminin bir göstergesi olan Vaner Planı, Türkiye'nin Batının ekonomik sistemi içinde yer almasını sağlamaktaydı. Bu plan, diğere sanayi planlarının aksine dengeli kalkınmayı öngören, devletin özel girişimin istediği alanda etkinlikte bulunması için gerekli ortamı oluşturan bir plandı. Plan daha önce belirtildiği gibi, yeterli dış finansmanın sağlanamaması nedeni ile uygulanamamıştır. Ancak plan; 1948 yılında II. Türkiye İktisat Kongresinde belirtilen “Devlet bundan böyle amme mahiyetini haiz olmayan işletmelere devam etmemeli ve yeni tesisler ve tevşiler yapmamalı ve mevcut işletmeleri peyder pey özel teşebbüslere ve kooperatiflere devretmek üzere esaslar hazırlamalıdır”(DPT 1997:v) kararıyla da örtüşecek şekilde, devletin ekonomik hayattan çekilmesi ve özelleştirme kavramı açısından, 1950'lerden günümüze kadar izlenen ekonomi politikasına güven vermesi nedeniyle önemlidir.

IV. Demokrat Parti Dönemi (1950–1962) Sanayileşme Politikaları

Çok partili rejim, 1950 yılında demokrat bir yönetimin iş başına gelmesine olanak vermişti. Böylece devletin iktisadi işlere müdahalesi azalmış ve yeni yönetim liberal bir iktisat görüşüne hâkim olmuştu. Bu amaçla özel girişime önem verilmekte ve bunun ülkenin ekonomik gelişmesine olumlu katkı sağlayacağı düşünölmekteydi (Karaalp 1993:15). Bu düşüncelerin ışığı altında hazırlanan Demokrat Parti programı, serbest piyasa ekonomisi içinde dışa açılmayı öngören 24 Ocak 1980 istikrar programı ile de benzerlik göstermektedir. Bu dönem uygulanan ekonomi politikalarının belirgin sonuçları ise kısaca şunlardır (Baykal ve Gülmez 1988:23-24):

- Dış ticaret rejiminde değişiklik yapılarak, uygulanan kısıtlamalar kaldırılmış ve ithalat %65'e varan oranlarda libere edilmiştir.
- Özel sektörün geliştirilmesi ve sektöre kapalı olan maden gibi bazı alanların açılarak,

sektörün bu alanlara girmesi teşvik edilmiştir.

- Yeni kurulmakta olan şeker ve çimento fabrikalarına, özel kesimin de iştirakçi olması sağlanmıştır.
- Özel kesimin kredi ihtiyacını karşılamak için 1950 yılında Türkiye Sınâî Kalkınma Bankası kurulmuş ve Marshall yardımı Özel Teşebbüs Fonundan kredi almaları sağlanmıştır.
- 1954 yılında Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu (6224 sayılı yasa) ile Petrol Kanunu (6326 sayılı yasa) çıkarılmıştır. Ayrıca, bazı malların üretim ve satışındaki tekeller kaldırılmıştır.

Burada dikkati çeken başka bir nokta, 1950 yılı sonrasındaki gelişmelerin yönünü ve niteliğini belirleyen ve 1950 öncesi hazırlanıp 1951 yılında yayımlanan Dünya Bankası Raporudur. “Barker Raporu” diye de bilinen bu rapora göre; devlet yatırımları, özel girişimin özendirilmesi için gerekli olan planlara ve özel girişimcilerin yatırım yapmayacağı ulaşım, haberleşme, enerji gibi alanlara yoğunlaşmalıdır. Sanayi sektörünün, özel yatırımların ana genişleme alanı olarak görüldüğü raporda, bu alandaki kamu yatırımlarının hızla azaltılması da ifade edilmekteydi (Tüzün 1999:148). Yabancı ekonomi çevrelerinin Türkiye ekonomisi için arzuladıkları gelişmelerin, bu plan doğrultusunda olduğu yorumunu yapmak mümkündür.

Liberalizm ve ekonomik yaşamda, özel girişimcilik ve sermayenin etkinliğini temel ilkeler olarak kabul eden DP; devletçiliği kabul etmekle birlikte temel tercihlerini, kalkınmada tarım, girişimcilikte özel sektör, yatırım kaynaklarında yabancı sermaye, uluslararası ilişkilerde ABD olarak ortaya koymuştu. Bu dönemde sanayileşme amacı terk edilmiş değildi ancak sanayileşmenin yanında tarımın kalkındırılması ve ulaştırma gibi alt yapı yatırımlarına büyük önem verilmişti. Bununla, özel kesimin özendirilmesi ve ekonominin piyasa kuralları içinde işletilmesi amaçlanıyordu.

Yaşanan gelişmelere bakıldığında ise bu dönemde de Devletçiliğin fazla değiştirilmeden sürdürüldüğü görülmektedir. Şöyle ki; özel kesimin elinde KİT’ni devir alacak yeterli sermaye birikimi mevcut değildir. Ayrıca özel kesim, KİT’leri satın almak yerine onların sunduğu mal ve hizmetleri ucuza satın almayı daha kârlı bulmaktadır. Bununla birlikte, ekonomik kalkınmanın genişlemeci maliye politikalarıyla gerçekleştirilmeye çalışılması ve özellikle 1955 yılından sonra yaşanan enflasyon olgusu ve uygulanan dış ticaret politikası nedeniyle döviz darboğazına girilmesi, özel sektör

yatırımlarını yavaşlatmış ve KİT yatırımlarının daha da artmasına yol açmıştır. Sonuç olarak, toplam sanayi yatırımları içinde kamunun payı 1950 yılında %57, 1955’de %60 ve 1962 yılında ise %78 olarak gerçekleşmiştir (Hazine Müsteşarlığı 1999:34).

Sanayinin ithal ikamesine dayalı yapısı 1950–60 döneminde de büyük bir değişikliğe uğramamıştır. Traktör ithalinden dolayı yeni alanların üretime açılması, uygulanan fiyat politikası, olağanüstü hava koşulları ve üretimin pazarı açılması tarımsal üretimin patlamasına yol açmış, bunun sonucunda köylünün satın alma gücü yükselmiştir. Tarımdaki bu değişimler ise iç talebi genişletmiş ve 1957 yılına kadar sanayide yüksek oranlı büyümeye olanak sağlamıştır. Sanayi sektörünün 1952–1957 dönemindeki yıllık ortalama büyüme oranı yaklaşık %12.5’dir ki, bu rakam Cumhuriyet tarihinde o zamana kadar ulaşılan en iyi büyüme hızıdır (Hazine Müsteşarlığı 1999:34).

1950–1960 döneminde kamu kesimi, altyapı yatırımlarına ağırlık vermiş ulaştırma, haberleşme, liman ve baraj yapımına başlanmıştır. Tarım ve sanayide ise ara ve yatırım malları sanayi alt dallarına yönelme söz konusu olmuştur. Buna karşılık özel kesim, tüketim malları sanayine özellikle dayanıklı tüketim malları sanayine girmiştir. Dünya Banka’sının teknik ve mali yardımlarından da yararlanan Türkiye Sınaî Kalkınma Bankası (TSKB), 1960 yılına kadar ithal ikameci sanayileşme stratejisine uygun olarak kurulan ve daha çok tüketim malı üreten özel sektöre çok büyük destek sağlamıştır. TSKB, bu dönemde bir atılım içinde görülen özel kesimin 400 sınaî projesine kredi açmıştır (Tokgöz 1999:123-125). Bankanın imalat sanayinin alt kollarına açtığı kredilere bakıldığında (Tablo 2), ara ve yatırım malları kesimine açılan kredi oranının zaman içinde göreceli de olsa bir artış göstermesine karşın, tüketim malları kesiminin aldığı kredilerin toplam içindeki payının ortalama olarak %54.4’lere ulaştığı görülmektedir.

Tablo 2: İmalat Sanayine TSKB Tarafından Açılan Toplam Kredilerin Alt Sektörler Göre Payları (%)

Alt Sektörler	1953	1955	1957	1953–1957 Dağılımları
Tüketim Malları	51.3	74.0	88.4	54.4
Ara Malları	26.1	39.4	49.4	29.7
Yatırım Malları	5.1	9.5	26.0	9.3
Diğer	2.9	8.8	12.0	6.6

Kaynak: Cezmi Sevgi (1994), **Sanayileşme Sürecinde Türkiye**, İstanbul: Beta Yayınevi, s. 61.

Sanayi sektörünün GSMH'daki payı; 1950 yılında %13.1'den 1960'da %15.9'a yükselmiş, büyüme hızı %9.2'den %1.5'e düşmüş ve dönem ortalaması %8.3 olarak gerçekleşmiştir. 1953 yılında sanayi sektöründe görülen %18.4'lük büyüme oranına, Cumhuriyet tarihinde bir daha ulaşamamıştır. Sanayi sektörünün sözü edilen dönemdeki yıllık %8.3'lük büyüme oranı, GSMH büyüme oranından (%6.3) büyük olduğundan, sanayinin GSMH'daki payı da artmıştır (Şahin 1995:107-109).

Özetle, 1950–1960 yıllarını kapsayan dönemin ilk beş yılında, özel sektör eliyle iç tüketime yönelik sanayileşmeye ağırlık verilmiştir. Bu yıllardaki sanayileşme hareketleri, daha çok tarımsal etkinliklere dayalı bir özellik göstermektedir. Bu anlamda ortaya çıkan sanayileşmenin temel nedeni ise Marshall Planı doğrultusunda tarımsal faaliyetlere ağırlık verilmesi, tarımda pazar için üretimin hızlandırılması ve böylece kırsal kesimde başlatılan yapısal dönüşümler yanında, kentleşme hareketlerinin hızlanmaya başlamasıyla gündeme gelen iç pazarın genişlemesidir.

1955–1960 yıllarını kapsayan ikinci dönemde ise genişleyen iç pazara bağlı olarak, imalat sanayi içinde tüketim malları üretimine yönelik yatırımlar göreceli de olsa ağırlık kazanmaya başlamıştır. Sonuçta, bu dönem içinde de planlı döneme gelinceye kadar, Türk sanayisinin temel özelliklerinin değişmediği görülmektedir. Özellikle, özel sınaî kuruluşlarda işletme kapasiteleri küçük, uygulanan teknolojiler geri, eski ve sermaye birikimi yetersizdir. Değişen tek olgu, özel kesimin artık devlet işletmeciliğinin yanında hoş görülen ikinci bir sınıf olmaktan çok, ekonomide ağırlığı olan, desteklenen ve teşvik edilen bir kesim olmasından dolayı küçümsenmeyecek bir gelişme göstermesidir. Bununla birlikte, yürütülen projeler arasında bir koordinasyon sağlanamamış, projeler sağlam kaynaklarla finanse edilememiş, plansız ve dengesiz bir büyüme amaçlanmıştır. Özellikle 1955'den sonra ortaya çıkan olumsuzluklar, 1958 istikrar önlemlerinin alınmasını gerekli kılmış ama bütün bu olanlar 27 Mayıs 1960 ihtilalinin yapılmasına engel olamamıştır. 27 Mayıs darbesi bir ölçüde, Türkiye'nin 1950'lerde karşılaşmış olduğu ekonomik sorunlarına karşı bir tepki niteliğindedir. Söz konusu dönemde dış ticaret ve çeşitli malların teminindeki zorluklar ile yaşanan yüksek enflasyon, ekonominin plansız ve liberal bir anlayış ile yönetilmesine bağlanmaktadır (Hatiboğlu 1993:43). Bu düşünce ortamında “**planlama**” 1961 Anayasasına girmiş ve 1960 yılında Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) kurulmuştur. DPT, devletin iktisadi ve

sosyal politikasının ve amaçlarının belirlenmesinde hükümete yardımcı olmak, kalkınma planlarını hazırlamak ve yürütmekle görevlendirildi (Gözübüyük 1989:64). Böylece Türkiye’de, 1962 yılından sonra planlı kalkınma dönemi başlamıştır.

V. Planlama Dönem'inde (1963–1980) Uygulanan Sanayileşme Politikaları

1960’larda başlayan Planlı Kalkınma Dönemi, planlama anlayışı açısından 1930’lardaki sanayi planlarından oldukça farklıydı. İktisadi ve toplumsal gelişmenin uzun dönemli biçimlenişine dönük, tüm yönlerini kapsayıcı ve bütüncül nitelikte olup, özel kesim için yol gösterici, kamu kesimi için emredici olan planlar, “aşamalı planlama tekniği”ne göre hazırlamaktaydı (Karaalp 1993:26). Planlı kalkınma dönemi ile birlikte sanayide de, ithal ikameci sanayileşme doğrultusunda dayanıklı tüketim malları sektöründen, ara ve yatırım mallarına doğru yapısal değişimin hedeflendiği yeni bir döneme girilmekteydi.

Bu açıdan bakıldığında, tüm kalkınma planlarında sanayileşmeye öncelik verildiği anlaşılmaktadır. Sanayileşme ile kalkınmanın özdeş sayıldığı 20. yüzyılın sonlarında (Altıntaş 1978:19), doğal olarak planların stratejileri de bu kapsamda belirlenmiştir. Ancak her planda, sanayileşmeye farklı ağırlık verildiği görülmektedir. Sanayileşme politikasının bir gereği olarak, planlarda sanayi sektörünün büyüme hızı, diğer sektörler göre daha yüksek tutulmuş (Tablo 3) ve dolayısıyla da sanayileşme, belirli bir büyüme hızına ulaşmak adına ilk amaç olarak her zaman önemini ve önceliğini korumuştur. 1963 yılı sonrasında hazırlanan ilk dört planda sanayileşme birinci amaç olarak ortaya konulmuşsa da, özellikle iki, üç ve dördüncü planlarda sanayi sektöründe yapısal değişim ve dönüşümün amaçlandığı görülmektedir.

Tablo: 3 Türkiye' de Planlı Dönemlerde Planlanan ve Gerçekleşen Büyüme Oranları (%)

DÖNEM	TARIM		SANAYİ		HİZMETLER		GSMH	
	Plan.	Gerç.	Plan.	Gerç.	Plan.	Gerç.	Plan.	Gerç.
I. Plan	4.2	3.1	12.3	10.8	6.8	7.3	7.0	6.6
II. Plan	4.1	3.5	12.0	7.8	6.3	7.9	7.0	7.1
III. Plan	4.6	3.5	11.9	9.8	8.2	7.9	7.9	6.5
IV. Plan	5.5	2.2	11.7	1.8	8.5	2.6	8.0	2.1

Kaynak: Aslan, Eren (2002). *Türkiye'nin Ekonomik Yapısı ve Güncel Sorunlar*, Muğla: Muğla Üniversitesi Yayın No:11, s. 208.

Planlı dönemdeki kalkınma modeli daha önceki kalkınma politikalarının genel özelliklerini taşımaktadır. Karma ekonomi düzeni içinde dış ticaret politikası araçlarından yararlanarak hızlı bir sanayileşmenin gerçekleştirilmesi başlıca amaçtır. Sanayileşme stratejisi ithal ikameci sanayileşme politikası üzerine oturtulmuştur (Seyidoğlu 1982:23). Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren izlenen bu model, o dönemde diğer az gelişmiş ülkeler tarafından da yaygın şekilde kullanılmaktaydı. Bu sanayileşme stratejisi, Türk ekonomisinin vazgeçilmez bir politikası olmuştur. Çünkü Türkiye’de sınaî büyümenin temel kaynağı, iç talebin genişlemesinden geçmektedir. Bu bağlamda, Türkiye planlı döneme girerken temel tüketim mallarının ithal ikamesini büyük ölçüde gerçekleştirmiş ve ilk üç plan döneminde de dayanıklı tüketim malları ile ara ve yatırım mallarının ithal ikamesini gerçekleştirme çabasına girmiştir. İthal ikamesinde amaç, döviz tasarrufu sağlamak olmasına karşın artan sanayileşme ile birlikte planlı dönem süresince ekonominin döviz talebi maalesef artmıştır. İhracat ve döviz kazandırıcı işlemler teşvik edilmediğinden dolayı, ithalatın geleneksel ihrac ürünleriyle -ki çoğu işlenmiş tarım ürünüdür- finanse edilemediği görülmüştür.

Bu bilgilerin ışığında kalkınma planları kısaca incelenecek olursa: 1963–1967 yıllarını kapsayan Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planında (BBYKP), kalkınmanın sektörel bazda dengeli bir şekilde gerçekleştirileceği, sektörlerdeki gelişmenin dinamik bir karşılaştırmalı maliyet yapısına göre olacağı, mevcut kaynakların etkin bir biçimde dağıtılarak fazla kapasite yaratmayan, yani iç ve dış talep yapısına uygun bir üretim biçimi meydana getirileceği belirtilmiştir (Öney 1983:26). Başka bir ifadeyle, ithal ikameci ve ihracata dönük sanayileşme stratejileri birlikte yürütölmek istenmiştir. Ancak I. Plan döneminde yapılan yatırımlara bakıldığında zaman; %28’inin tüketim malları, %58.2’sinin aramaları ve %13.8’inin de yatırım malları sanayine olduğu görölmektedir. Bu dönemde, yatırım malları sanayinden çok ara malları sanayine daha fazla yatırım yapılarak, ihracata yönelik sanayileşmeden çok ithal ikameci sanayileşmeye ağırlık verildiğini söylemek mümkündür.

1968–1972 yıllarını kapsayan İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planında (İBYKP), tarım ve sanayi sektörü arasındaki dengeli büyüme terk edilerek, ekonomik büyümenin itici gücü olarak sanayi sektörü ön plana çıkarılmaktadır. İmalat sanayi ise, İBYKP’nda gelişmesine birinci öncelik tanınan sektör olmuştur. İmalat sanayinin gelişebilmesi içinde, ara ve yatırım malları üreten alt sektörlerle büyük ağırlık verilmiştir (Karluk

1995:83). İthal ikamesinin kapsamı ara ve yatırım mallarına doğru genişletilirken, ekonomiyi dış ticarete açacak yönde etkin önlemler alınmamıştır. Ancak plan kapsamında, ihracatın yapısının değiştirilmesi amacıyla ihracata dönük sanayiler özendirilmiştir. Kredi sisteminde ihracata dönük bir yapı geliştirmesi ve ihracatta vergi iade sisteminin basitleştirilmesi, ihraç edilen sınai mamullerin kapsamına giren ithal malı ham ve yardımcı maddeler için döviz tahsisi yapılması, imalatın düşük faizli kredi ile finansmanı ve MB reeskont kredilerinin öngörülen sanayi dallarına seçici olarak dağıtılması gibi hedeflere yer verilmiştir (Özbeş 1999:30). Bu plan döneminden itibaren, sanayide ara ve yatırım malları üreten alt sektörlerin gelişmesi temel bir sanayileşme politikası olarak ele alınmıştır. Buradan, ithal ikameci sanayileşmenin ikinci aşamasına geçilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Ancak uygulamada ara malları sanayinde istenilen yatırımlar büyük ölçüde gerçekleştirilmesine karşın, üretimde bu alt sektörün payı giderek azalma göstermiştir. Tüketim malları sanayinde yer alan bazı malların ihracatının teşviki ve montaj sanayinin gelişimi nedeniyle, tüketim malları sanayinde üretim artışı daha fazla olmuştur. Bununla beraber, yatırım ve ara mallarındaki gelişme plan hedeflerinin gerisinde kalırken dayanıklı tüketim malları ön görülenin üstünde gelişmiştir. Çünkü özel kesim tarafından üretilen bu malların üretimi ve iç talebin genişlemesi, söz konusu malların dış rekabete karşı korunması ve girdi olarak ucuz KİT ürünlerinin sağlanması sayesinde çok kârlı hale gelmiştir. Kısaca, 1970’li yılların ilk dönemlerinde sanayi sektöründeki yapısal değişimin genelde plan hedefleri doğrultusunda olduğu yorumunu yapmak mümkündür.

1973–1977 yıllarını kapsayan Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (ÜBYKP); ilk yörünge planının son dilimini değil, yeni politika ile 1972’de başlayan Avrupa Ekonomik Topluluğu’na (AET) katılma süreci de göz önüne alınarak hazırlanan, 22 yıllık ikinci yörünge planının ilk dilimini oluşturmaktaydı. Bu plan, salt büyümenin kalkınma olmadığı bilinciyle, kalkınmanın tüm kurumları içermesi gerektiğini ve dolayısıyla ekonomik ve toplumsal yapıyı, sanayileşmiş toplum yapısına dönüştürmeyi amaçlamıştır (Öztürk ve Aslanoğlu 1998:35). Sosyo-politik kriz ortamında hazırlanan ÜBYKP’ni, bu yönüyle diğer planlardan farklılık arz etmektedir. ÜBYKP’ni, esas olarak ağır sanayilere öncelik vererek, sanayi kesiminde yapısal değişim yoluyla hızlı büyümenin sağlanması görevini kamu kesimine bırakmakta, özel kesimi ise teşvik etmeyi devam ettirmekteydi. Planın sanayi kesimine yönelik getirdiği temel niteliksel amaç ise, sınaî üretimde ara ve

yatırım malları üretimine öncelik verilmesiydi. Bu nedenle, tüketim malları sanayisine %16.6, aramaları sanayisine %61.4 ve yatırım malları sanayisine de %22 oranında yatırım yapılması amaçlanmıştı. Böylece ÜBYKP'nı, bu şekilde hazırlanan sanayileşme stratejisi ile AET'ye tam üyelik konusunda planlanan üretim yapısına ulaşılabileceğini öngörmekte ve plan böyle bir endeksleme sonunda ülke içi gelişme ve bunu etkileyen faktörleri ihmal ettiği için, iktisadi bunalımın da etkisiyle uygulamada sınırlı ölçüde bir başarıyı yakalamaktaydı (Soyak 1999:175).

Planlı dönemde, tüketim malları sanayisinin imalat sanayi içindeki payında bir azalma görülmesine karşın, bu oran ÜBYKP'nda öngörülen hedefler doğrultusunda değildir. Şöyle ki; Tablo 4'e bakıldığında 1962'de %62.3 olan bu rakam, 1977'de %49'a inmekte ancak ÜBYKP'nda gösterilen %42.6'luk seviyeye düşmemektedir. Benzer şekilde, ara ve yatırım mallarının imalat sanayi içindeki paylarının sırasıyla %40.7 ve %16.7 olması planlanırken, dönem sonunda %37.7 ve %13.3'lük gerçekleştirmeler ile plan hedefinin gerisinde kalınmıştır⁹. Yinede imalat sanayisindeki bu gelişmenin sanayileşme hedefiyle örtüştüğünü belirtmek yanlış olmayacaktır. Çünkü 1970'li yılların sonunda Türkiye'de ara ve yatırım mallarının imalat sanayi içindeki payının üretim değeri açısından %50'lere gelmiş olması önemli bir ilerlemedir.

Tablo 4: Türkiye'de 1962–1977 Yılları Arasında İmalat Sanayisinin Bileşimi (%)

	1962	1967	1972	1977	1977*
Tüketim malları sanayisi	62.3	52.9	53.2	49.0	42.6
Aramaları sanayisi	27.8	35.4	33.9	37.7	40.7
Yatırım malları sanayisi	9.9	11.7	12.9	13.3	16.7

* ÜBYKP hedefleri

Kaynak: Alkan Soyak, (1999), “Planlı Dönemde Sanayileşme”, [75 Yılda Çarklardan Chip'lere](#), İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, ss. 176–177.

⁹ İmalat sanayisi üretiminin alt sektörler göre dağılımı için: SOYAK, Alkan (1999), “Planlı Dönemde Sanayileşme”, [75 Yılda Çarklardan Chip'lere](#), İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, ss. 178-179'a bakınız.

İmalat sanayisi içindeki alt sektörlerle yapılan yatırımların, toplam imalat sanayisi yatırımları içindeki yüzde payına bakılacak olursa (Tablo 5): Tüketim malları sanayisine yapılan yatırımların 1950-1962 yılları arasında %52.5 olan payı, ÜBYKP döneminde %26.8'e inmiş ancak plan hedeflerinin üstünde kalmıştır. Aramaları sanayisine yapılan yatırımların 1950-1962 yılları arasında %37.2 olan payı, ÜBYKP döneminde %60'a çıkmış olmasına karşın plan hedeflerinin gerisinde kalmıştır. Benzer şekilde, yatırım malları sanayisine yapılan yatırımların 1950-1962 yılları arasında %10.3 olan payı, ÜBYKP döneminde %13.2'ye yükselmiş olmasına karşın, ÜBYKP'de hedeflenen %22'lik seviyeye ulaşamamıştır (Soyak 1999:177). Dolayısıyla da, yukarıda belirtilen bu rakamlardan Türkiye'de, planlı dönem öncesi ve sonrasında sanayileşmede uygulanan ithal ikameci politikanın çok da başarılı olmadığını söylemek mümkündür.

Tablo 5: Türkiye'de İmalat Sanayi Yatırımları (1950–1977)

(%)

	1950– 1962	BBYKP	İBYKP	ÜBYKP	ÜBYKP*
Tüketim malları sanayisi	52.5	28.0	17.5	26.8	16.6
Aramaları sanayisi	37.2	58.2	68.2	60.0	61.4
Yatırım malları sanayisi	10.3	13.8	14.3	13.2	22.0

* ÜBYKP hedefleri

Kaynak: Alkan Soyak (1999), “Planlı Dönemde Sanayileşme”, [75 Yılda Çarklardan Chip'lere](#), İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, s. 177.

Bu yıllarda ülkede sanayileşme ile hızlı kentleşme-gecekondulaşmaya dayalı ucuz işgücü, tarımsal destekleme, maaş ve ücretleri yüksek tutarak şişirilen alım gücüyle yerli bir sanayinin üretim temellerinin atılması da amaçlanıyordu. Nitekim bu politika sayesinde Türk sanayisi 1970'li yıllarda, “SAN'lı Kuruluşlar” adıyla anılan kurumlaşmaya yönelmiştir. Makine ve motor sanayileri başta olmak üzere, ekonominin gereksinimi olan yatırım malları sanayisinin kurulması hedefleniyordu. Makine ve motor sanayilerinin de yerli kurulmasıyla, sanayileşmenin birinci derece tüketim malları ve dayanıklı tüketim mallarının yerli üretimini izleyerek, üçüncü ve son aşaması da tamamlanmış olacaktı. Ne

var ki, söz konusu yıllarda ülkede ortaya çıkan siyasal ve ekonomik bunalım, IMF ve Dünya Bankası'nın dayatmacı politikaları ve ülkedeki dış borç ile enflasyon sorunu, yerli üretime dayalı sanayileşme politikasının uygulanmasını ortadan kaldırmıştı (Kepenek 1999:230).

1970'li yılların sonuna gelindiğinde ise ekonominin dışa bağımlılığı, uygulanan ithal ikameci politika ve dünya genelinde baş gösteren petrol krizi nedeniyle giderek artmıştır. 1960–1961'de %7 olan ithalat, 1975–1976'da %12.6'ya çıkmış ve ihracatın ithalatı karşılama oranı da aynı yıllarda %68.5'den %33.9'a gerilemiştir (Soyak 1999:176-177). İthalat oranının artması, sınaî yatırımlarda ithal ikamesinin öncelik taşımasına karşın, bu dönem boyunca bunun tam olarak gerçekleştirilemediğini göstermektedir. Çünkü bu politikanın amacı, döviz tasarrufu sağlanması olduğu halde, ithalatın artış eğilimiyle birlikte yüksek miktarlarda döviz talebi ihtiyacı ortaya çıkmıştır. İthalatta bağımlılığın giderek yükselmesi, döviz sıkıntısını arttırmış ve buna bağlı olarak da üretimde kapasite kullanım oranı düşmüştür. Ayrıca, dönemin sonlarında petrol krizi nedeniyle artan fiyatların iç piyasaya yansıtılmaması sonucu %20-40 civarında oluşan enflasyona karşın, sabit kur uygulamasına devam edilmesi, uygulanan ithalat politikaları gereği ülkede kıt olan sermayenin ucuz hale gelmesine yol açmıştır. Dolayısıyla, 1978 yılına kadar ücretlerin enflasyon üzerinde artış göstermesi, bol olan emeğin pahalı hale gelmesine ve sanayileşmede çarpık bir gelişmeye neden olmuştur. Bunun sonucunda dış ticaret açıkları büyümüş ve dış kaynak ihtiyacı milli gelirden daha fazla artmış; normal kredi kanallarının yetersizliğini gidermek için işçi dövizleri ve dövize çevrilebilir mevduat uygulaması ile sağlanan gelirlerle 1973–1976 yılları idare edildikten sonra 1980 yılının başlarında ekonomik kriz kaçınılmaz hale gelmiştir.

Özetle, 1963 yılında BBYKP ile başlayan ve 1980'lerin başında nitelik itibarıyla sona eren planlı dönem boyunca, dayanıklı tüketim mallarından ara ve yatırım mallarına doğru yapısal değişmeyi hedefleyen ithal ikameci bir sanayileşme politikası uygulanmaya çalışılmıştır. Planlarda sanayileşme birinci ve öncelikli amaç olarak ortaya konmuş ve sanayi sektörü arzulanan büyüme hedefine ulaşmada lokomotif sektör olarak kabul edilmiştir. Bunun sonucunda, sanayi sektörünün 1963 yılında GSMH'da %17.1 olan payı, ilk üç plan uygulaması sonunda %20.7'ye çıkmıştır (Karluk 1995:83). Ancak, Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren uygulanmakta bu sanayileşme politikası, planlı dönem sonunda tıkanma noktasına gelerek döviz talebini arttırmaya başlamış ve Türk

ekonomisi önemli bir döviz dar boğazına girmiştir. Buradan hareketle, ithal ikameci sınaî yapı; üretim ölçeği, verimlilik, teknoloji ve sermaye yoğunluğu açısından incelendiğinde, sanayinin krizi içinde barındıran bir yapı sergilediği anlaşılmıştır. Bütün bu gelişmeler sonucunda, 1970'lerin sonundan itibaren planlama bir kenara bırakılmış ve 1979–1983 yıllarını kapsayan Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı çok fazla uygulama şansı bulamadan 24 Ocak 1980 kararlarıyla Türkiye' de yeni bir dönem başlamıştır. 1980 yılında alınan önlemler sonucu ise, geleneksel sanayileşme politikası olan ithal ikameci politikadan vazgeçilerek, ihracata dönük sanayileşme politikasına geçilmiştir.

Sonuç ve Değerlendirme

Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için, küreselleşen Dünyanın gelişmişlik yarışında geri kalmamak, rekabet gücü elde edebilmek ve yeni teknolojiler geliştirmek için, yeni sanayileşme stratejilerine ve politikalarına gereksinim bulunmaktadır. Türkiye ekonomik kalkınmanın sanayileşmeden geçtiği gerçeğini 1920'li yıllarda kavramıştır. Uygulanacak politikalar konusunda ise değişik dönemlerde farklı yaklaşımlar olmasına karşın, sanayileşme stratejileri incelendiğinde genellikle sanayileşmenin ilk aşamalarında, ithal ikameci sanayileşme stratejisinin uygulandığı görülmektedir. Bu bağlamda, Cumhuriyetin ilk dönemlerinde uygulanan BBYSP'nı oldukça başarılı olmuştur. Bunun üzerine uygulamaya konulmak istenen İBYSP'nı ise II. Dünya Savaşı nedeniyle uygulanamamıştır. Yatırım malları üretimine öncelik veren ve dış satımı amaçlayan İBYSP'nı uygulanabilmiş olsaydı, bugün Türkiye ekonomisinin daha sağlıklı ve güçlü bir sanayi yapısına kavuşmuş olacağını söylemek mümkün olabilirdi.

1950–1960 yıllarını kapsayan dönemin ilk beş yılında, özel sektör eliyle iç tüketime yönelik sanayileşmeye ağırlık verilmiştir. Bu yıllardaki sanayileşme hareketleri, daha çok tarımsal etkinliklere dayalı bir özellik göstermekteydi. Daha sonra ise sanayileşmede belirli bir birikim sağlanmasıyla, ara ve yatırım mallarının ikamesini amaçlayan ileriki aşamalarda daha çok sermaye ve ileri teknoloji kullanımı gerekmiştir. Üretimin artması ise ara ve yatırım malları üretimi için gerekli yatırımların dış finansmanı için döviz ihtiyacını hızla artırmıştır. Sanayileşmede ki bu gelişmeler sonuç olarak döviz ihtiyacını arttırmış ve petrol fiyatlarının aşırı biçimde yükselmesi Türkiye'yi 1976–1980 yılları arasına gittikçe şiddetlenen ödemeler dengesi sorunuyla karşı karşıya bırakmıştır. Bu durum yaygınlaşarak ekonominin tüm kesimlerini etkisi

altına alıp tam bir krize dönüşmüştür. Ayrıca, 1978 yılına kadar ücretlerin enflasyon üzerinde artış göstermesi, bol olan emeğin pahalı hale gelmesine ve sanayileşmede çarpık bir gelişmeye neden olmuştur. Bunun sonucunda dış ticaret açıkları büyümüş ve dış kaynak ihtiyacı milli gelirden daha fazla artmış; normal kredi kanallarının yetersizliğini gidermek için işçi dövizleri ve dövize çevrilebilir mevduat uygulaması ile sağlanan gelirlerle 1973–1976 yılları idare edildikten sonra 1980 yılının başlarında ekonomik kriz kaçınılmaz hale gelmiştir. Gelişmiş ülkelerde imalat sanayisi üretiminin yapısına bakıldığında, ara ve yatırım malı üretiminin daha ağırlıklı olduğu görülmektedir. Bu yapı az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde ise tüketim malları lehinedir. Buradan hareketle, Türkiye’de Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren uygulamış olduğu ithal ikameci politika ile dışa bağımlılığı azaltan bir sanayi yapısı oluşturmak istemiştir. Bunun içinde ara ve yatırım malı üretimine yönelik bir sanayileşme çabası içinde olduysa da istenileni tam manasıyla başaramamıştır. Sonuç olarak, 1923’den 1980’e kadar olan 57 yıllık dönemde Türkiye’de ithal ikameci sanayileşme politikası uygulanmaya çalışılmış ve bu strateji belirli bir sanayileşme hareketi başlatmasına karşın, istenilen, hedeflenen ve amaçlanan düzeye ulaşamamıştır.

KAYNAKÇA

- AFETİNAN, Ayşe (1989). *İzmir İktisat Kongresi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- ALTINTAŞ, Mustafa (1978). *İçer Yönelik Sanayileşme Politikası*, Ankara: A.İ.T.İ Akademisi Muğla İşletmecilik Yüksek Okulu Yayınları: 3.
- AKTAN, Coşkun C. (1994). *Politik İktisat*, Ankara: Takav Matbaacılık.
- AYSAN, Mustafa (2000). *Atatürk'ün Ekonomi Politikası*, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- BAŞOL, Koray (1994). *Türkiye Ekonomisi*, İzmir: Anadolu Matbaası.
- BAYKAL, Olcay ve GÜLMEZ, İlyas (1988). *24 Ocak Kararlarından Sonra İhracatımızdaki Gelişmelerin Çeşitli Açılardan Analizi*, Ankara: Milli Prodüktivite Merkezi Yayını 370.
- BAYRAKTAR, Kaya (2002). "Osmanlı Bankasının Kuruluşu", *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 3, Sayı 2:71-88.
- BORATAV, Korkut (2003). *Türkiye İktisat Tarihi*, Ankara: İmge Kitabevi.
- DPT (1997). *1948 Türkiye İktisat Kongresi*, Ankara: DPT Yayını.
- EREN, Aslan (2002). *Türkiye'nin Ekonomik Yapısı ve Güncel Sorunlar*, Muğla: Muğla Üniversitesi Yayın No:11.
- GÖZÜBÜYÜK, Şeref (1989). *Yönetim Hukuku*, Ankara: Sevinç Matbaası.
- HATİPOĞLU, Zeyyat (1993). *Türkiye İktisadının Geçmişi Bu günü ve Geleceği*, İstanbul: Beta Yayıncılık.
- HAZİNE MÜSTEŞARLIĞI (1999). *Hazine Dergisi 75. Yıl Özel Sayısı*, Ankara: Hazine Müsteşarlığı Yayını.
- İLKİN, Akın (1988). *Kalkınma ve Sanayi Ekonomisi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayın No: 3487.
- KARAALP, A. İhsan (1993). *Türkiye'de Sanayileşme Süreci Ders Notları*, Denizli.
- KAR, Muhsin ve TABAN, Sami (2005), "İktisadi Gelişmenin Temel Dinamikleri ve Kaynakları", *İktisadi Kalkınmada Sosyal, Kültürel ve Siyasi Faktörlerin Rolü*, M. Kar, S. Taban (Ed.), Bursa: Ekin Kitapevi.
- KARLUK, Rıdvan (1995). *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: Beta Yayıncılık.
- KARLUK, Rıdvan (1996). *Türkiye Ekonomisi Tarihsel Gelişim Yapısal ve Sosyal Değişim*, İstanbul: Beta Yayıncılık.

- KEPENEK, Yakup (1999), “Türkiye’nin 1980 Sonrası Sanayileşme Süreci”, [75 Yılda Çarklardan Chip'lere](#), İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, Nisan:229-240.
- KEPENEK, Yakup ve YENTÜRK, Nurhan (2000). *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: Remzi Kitapevi.
- KILIÇBAY, Ahmet (1990). *İktisadi Planlama*, İstanbul: İ.Ü.İ.F. Yayın No:3621.
- PAMUK, Şevket (2003). *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500–1914*, İstanbul: Koç Kültür Sanat ve Tanıtım Hizmetleri Tic. A.Ş. Yayını.
- PAMUK Şevket ve TOPRAK, Zafer (1988). *Türkiye’de Tarımsal Yapılar*, Ankara: Yurt Yayınları.
- ÖKÇÜN, A. Gündüz (1997). *Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir*, Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu Yayın No: 59.
- ÖNEY, Erden (1983). *İktisadi Planlama*, Ankara: A.Ü.S.F. Yayını 526.
- ÖZBEY, Funda (1999). *Bütünleştirilmiş Sanayileşme Stratejisi Çerçevesinde Türkiye’de Sanayileşmenin Değerlendirilmesi*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını.
- ÖZTÜRK, Ahmet ve ASLANOĞLU, Mehmet (1998). *Ekonomik Kalkınma*, Bursa: Ekin Kitapevi.
- ŞAHİN, Hüseyin (1995). *Türkiye Ekonomisi*, Bursa: Ezgi Kitapevi.
- SEVGİ, Cezmi(1994). *Sanayileşme Sürecinde Türkiye*, İstanbul: Beta Yayınevi.
- SEYİDOĞLU, Halil (1982). *Türkiye’de Sanayileşme ve Dış Ticaret Politikası*, Ankara: Turhan Kitapevi.
- SEYİDOĞLU, Halil (2001). *Uluslararası İktisat Teori Politika ve Uygulama*, İstanbul: Güzem Yayınevi, Geliştirilmiş 14. Baskı.
- SEZEN, Seriyeye (1999). *Türkiye’de Planlama*, Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayını.
- SOYAK, Alkan (1999). “Planlı Dönemde Sanayileşme”, [75 Yılda Çarklardan Chip'lere](#), İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, Nisan:167-181.
- SOYAK, Alkan (2003). “Türkiye’de İktisadi Planlama: DPT’ye İhtiyaç Varmı?”, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 4 (2):167-182.
- SÖNMEZ, Mustafa (1999). “75 Yılın Sanayileşme Politikaları”, [75 Yılda Çarklardan Chip'lere](#), İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, Nisan:1-20.
- ŞAHİN, Hüseyin (1995). *Türkiye Ekonomisi*, Bursa: Ezgi Kitapevi.

- TABAKOĞLU, Ahmet (2005). *İktisat Tarihi Toplu Makaleler I*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- TEKELİ, İlhan ve İLKİN, Selim (1974). Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı, Ankara: O.D.T.Ü. Yayını.
- TEZEL, Yahya (2000). *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- TOKGÖZ, Erdinç (1999). *Türkiye'nin Gelişme İktisadı*, Ankara: İmaj Yayın Evi.
- TURGUT, Mehmet (1991). *Tüsiad Raporları ve Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- TÜRKDOĞAN, Orhan (1981). *Türkiye'nin Sanayileşmesi*, Ankara: Töre Devlet Yayınevi.
- TÜZÜN, Gürel (1999). "1950-1960 Döneminde Sanayileşme", [75 Yılda Çarklardan Chip'lere](#) , İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, Nisan:147-166.
- YILMAZ, Cevdet (1999). "Piyasa Ekonomilerinde Ulusal Planlama ve Çeşitli Planlama Yaklaşımları", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 32, Sayı.1, Mart:85-101.